

## ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Թեմա Հայաստանի առաջի Հանրապետության ներքին դրությունը

Ուսուցիչ Հայկուհի Գրիգորյան

Ղեկավար Ռուզաննա Բարսեղյան

Եղեգնաձոր 2022

## Ներածություն

Հայ ժողովրդի կյանքում եղած բազմաթիվ պատերազմներից հետո ստեղծվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը: Պետականության հիմնասյուների իսպառ բացակայությամբ, բայց անհրաժեշտ էր տեղ զբաղեցնել աշխարհի՝ բզկտվող քարտեզի վրա:

1918 թ-ի հուլիսի 19-ին Ազգային խորհուրդը վերջապես ժամանել է Երևան. առաջատար քաղաքական կուսակցությունների և Թիֆլիսի ու Երևանի ազգային խորհուրդների համաձայնությամբ կազմվել է բարձրագույն օրենսդիր իշխանությունը՝ Հայաստանի խորհուրդը (հետագայում՝ խորհրդարան), որտեղ ընդգրկվել են տարբեր կուսակցությունների, ազգային խորհուրդների անկուսակցական և ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ՝ 46 մարդ, որից 18-ը՝ դաշնակցական: Հուլիսի 24-ին հրապարակվել է գործադիր բարձրագույն իշխանության՝ Կառավարության կազմը. վարչապետ՝ Հովհաննես Քաջազունի, ներքին գործերի նախարար՝ Արամ Մանուկյան, արտգործնախարար՝ Ալեքսանդր Խատիսյան: Օգոստոսի 1-ին Հայաստանի խորհուրդը Երևանում գումարել է իր առաջին նիստը, նախագահ է ընտրվել Ավետիք Սահակյանը (դաշնակցական): Նիստը որոշում է ընդունել քայլեր ձեռնարկել երկիրը ծանրագույն վիճակից դուրս բերելու համար: 1918 թ-ին Հայաստանը դիվանագիտական, ռազմական ու տնտեսական մեկուսացման մեջ էր: Վիճակը բարելավվել է, երբ Առաջին աշխարհամարտում (1914–18 թթ.) Թուրքիան պարտություն է կրել և սկսել հեռանալ Անդրկովկասի գրավված շրջաններից, այդ թվում՝ Լոռուց և Ախալքալաքի գավառներից: Սակայն այդ տարածքների պատկանելության շուրջ հակամարտություն է ծագել Հայաստանի և Վրաստանի միջև, որը 1918 թ-ի դեկտեմբերի կեսերին վերածվել է հայ-վրացական պատերազմի: Հայկական զինված ուժերը Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) գլխավորությամբ կարողացել են վրացիներին դուրս քշել Լոռուց և զգալի ռազմամթերք գրավել: Հայկական զորքերի

առաջխաղացումը դեպի Թիֆլիս կանխել են անգլիացիները, որոնց միջամտությամբ 1919 թ-ի հունվարի 9-17-ը տեղի ունեցած խորհրդածողովում կնքվել է հաշտություն: Լոռին հայտարարվել է չեզոք գոտի՝ անգլիական գեներալ-նահանգապետի իշխանության ներքո: Ախալքալաքի գավառը ժամանակավորապես մնալու էր Վրաստանի իշխանության տակ: Թեև այդ հիմնախնդրի վերջնական լուծման համար ստեղծվել էր հայ-վրացական հանձնախումբ, սակայն որևէ լուծում չի տրվել Հարևան երկրներից միայն Իրանի հետ են հաստատվել բարիդրացիական հարաբերություններ: Ադրբեջանի ու Թուրքիայի դիրքորոշումը Հայաստանի նկատմամբ ի սկզբանե կոշտ ու թշնամական էր: Ադրբեջանը տարածքային հավակնություն ուներ Զանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի նկատմամբ: 1919 թ-ի գարնանը հայկական զորքերը անգլիացիների աջակցությամբ ազատագրել են Կարսի մարզը և Նախիջևանի գավառը. Կարսի նահանգապետ է նշանակվել Ստեփան Ղորղանյանը: Այսպիսով՝ հանրապետության տարածքն ընդարձակվել և հասել է 60 հզ. կմ<sup>2</sup>-ի: 1919 թ-ի աշնանը հայ-ադրբեջանական ընդհարումներ են տեղի ունեցել Զանգեզուրի համար: Միայն Անդրանիկի, ապա՝ Դրոյի ձեռնարկած համառ ջանքերի շնորհիվ հաջողվել է պահպանել Զանգեզուրը: 1919 թ-ի փետրվարին Երևանում տեղի է ունեցել Արևմտահայության 2-րդ համագումարը, որոշում է ընդունվել Անկախ և Միացյալ Հայաստանի հռչակման մասին: Անկախության տարեդարձի օրը՝ մայիսի 28-ին, Կառավարությունը, որն արդեն գլխավորում էր Ա. Խատիսյանը, Հայաստանը հռչակել է Անկախ և Միացյալ Հանրապետություն: Փաստորեն ՀՀ Կառավարությունն իրեն համարում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի տերը: 1919 թ-ի հունիսին տեղի են ունեցել ընտրություններ (միակը ՀՀ-ում)՝ 366 հզ. ընտրողների և 7 կուսակցությունների մասնակցությամբ: Խորհրդարանի ընտրված 80 անդամներից 72-ը դաշնակցականներ էին: Օգոստոսի 1-ին գումարված նորընտիր խորհրդարանի անդրանիկ նիստում նախագահ է ընտրվել Ավետիս Ահարոնյանը (դաշնակցական):

Հանրապետությունը սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակում էր, քայքայվել էր տնտեսությունը, չէին աշխատում պղնձի հանքերն ու գործարանները: 1918 թ-ի վերջին և 1919 թ-ի սկզբին սովյալների թիվն անցնում էր կես միլիոնը: Սովից ու համաճարակներից մահացել է 180 հզ. մարդ, հիմնականում՝ արևմտահայ գաղթականներ:

Արտասահմանում օգնություն կազմակերպելու համար Եվրոպա և Ամերիկա է մեկնել պատվիրակություն՝ Ն. Քաջագունու գլխավորությամբ: Ամերիկյան առաջին օգնությունը Հայաստան է հասել 1919 թ-ի մայիսին: Հանրապետության տարբեր վայրերում ստեղծվել է մանկատների ցանց: Ամերիկյան կոմիտեն (Ամերկոմ) մեծ օժանդակություն է ցուցաբերել երկրի չքավոր ու գաղթական բնակչությանը:

Միյուռքահայ մի շարք բարեգործ մեծահարուստներ միջոցներ են հատկացրել և կտակներ փոխադրել Հայաստան (Եգիպտոսից՝ Մելգոնյան եղբայրները, Բաքվից՝ Արշակ Ղուկասյանը, Ստավրոպոլից՝ Պոպովը, և ուրիշներ):

Լուսավորության և մշակույթի նախարար Նիկոլ Աղբալյանի ջանքերով 1920 թ-ի հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում բացվել է պետական համալսարանը: Հիմնադրվել է Հնությունների պահպանման պետական կոմիտե, նախատեսվում էր ստեղծել նաև պետական թատրոն: ՀՀ կայունությանը, սակայն, սպառնում էին թուրք-թաթարական ներքին խռովությունները, որոնք ճնշելու համար իշխանությունները ստիպված էին դիմելու զինված ուժերին: Ճնշվել է թուրք-թաթարական խռովությունը Ջանգիրասարում (հետագայում՝ Մասիսի շրջան), Բեյութ-Վեդիում (Արարատի շրջան, երկուսն էլ այժմ ՀՀ Արարատի մարզում են) և այլ վայրերում: ՀՀ-ում կյանքի կայունացման ընթացքը խանգարվել է 1920 թ-ի մայիսին բոլշևիկների կազմակերպած ապստամբությամբ: Մայիսի 5-ին կազմվել է նոր Կառավարություն՝ Համազասպ Օհանջանյանի գլխավորությամբ, ընդունվել է օրենք արտակարգ դրություն մտցնելու մասին: Մայիսի կեսերին կառավարական ուժերին հաջողվել է ճնշել ապստամբությունը, որը, սակայն, երկրի համար ծանր հետևանքներ է ունեցել:

1920 թ-ից սկսվել է Հայաստանի միջազգային ճանաչման նոր շրջանը: Հունվարի 23-ին Փարիզի խորհրդածողովում Անտանտի երկրները որոշել են փաստացի (դե ֆակտո) ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: 1920 թ-ի ապրիլի 24-ին ճանաչել է նաև ԱՄՆ-ը: Հայաստանում ներկայացուցչություններ են ստեղծել Վրաստանը, Ադրբեջանը, Իրանը, միջազգային տարբեր ընկերություններ:

Դեռևս 1918 թ-ի վերջին Հայաստանի խորհրդարանը կազմել էր հատուկ պատվիրակություն՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ, և ուղարկել Եվրոպա՝ 1919 թ-ի հունվարին Փարիզի Խաղաղության խորհրդածողովում հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու համար: Փարիզ է ժամանել նաև արևմտահայության շահերը ներկայացնող ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ. մշակվել է խորհրդածողովին ներկայացվելիք միասնական ծրագիր:

Թուրքիայի հետ հաշտության նախագծի մշակման համար 1920 թ-ի ապրիլին Սան Ռեմոյի (Իտալիա) խորհրդածողովում մեծ տերությունների ղեկավարները հատուկ ուշադրություն են հրավիրել Հայկական հարցին՝ լուծումը համարելով Հայաստանի 2 հատվածների միավորումը: Այդ նպատակով անհրաժեշտ էր, որ որևէ մեծ տերություն ընդուներ Հայաստանի հովանավորությունը: ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը համաձայնել է ստանձնել Հայաստանի մանդատը, սակայն 1920 թ-ի հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի Սենատը (52 դեմ, 23 կողմ) մերժել է: 1920 թ-ի օգոստոսի 10-ին Փարիզի Սևր արվարձանում Անտանտի երկրները և Թուրքիան ստորագրել են պայմանագիր, որը հայանպաստ էր: ՀՀ-ի կողմից պայմանագիրն ստորագրել է Ավետիս Ահարոնյանը: Պայմանագրի 88-93-րդ հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին: Ցավոք, ստեղծված միջազգային նոր իրադրության պայմաններում այս պայմանագիրը կյանքի չկոչվեց: Ավելին, շուտով Թուրքիայում իրավիճակի տեր դարձան քեմալականները, որոնք չճանաչեցին ո՛չ Սևրի պայմանագիրը, ո՛չ Հայաստանի Հանրապետությունը:

Հայաստանի Կառավարությունը փորձել է Ռուսաստանի հետ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ: Խորհրդարանի փոխնախագահ Լևոն Շանթի գլխավորությամբ հատուկ պատվիրակություն է ուղարկել Մոսկվա: Սակայն քեմալականներն ու Խորհրդային Ադրբեջանն ամեն կերպ խոչընդոտել են հայ-ռուսական պայմանագրի ստորագրումը: 1920 թ-ի մայիսին Կարմիր բանակը մտել է Ղարաբաղ, հունիսին՝ Զանգեզուր, օգոստոսին՝ Նախիջևան՝ առանց հայկական զինված ուժերի դիմակայության: Օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում կնքվել է հայ-ռուսական համաձայնագիր, որով Հայաստանը հավանություն էր տալիս այդ գավառների՝ իբրև հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքների, ռուսական ուժերի ժամանակավոր գրավմանը:

1920 թ-ի օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրվել է ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագիծը, որով Ռուսաստանը ճանաչել է Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը՝ Կարս, Արդահան, Բաթում քաղաքները ներառյալ: Ըստ էության՝ այդ համաձայնագիրը Հայաստանի դեմ էր: 1920 թ-ի սեպտեմբերի 28-ին քեմալական բանակը, Քյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ, առանց պատերազմ հայտարարելու, հարձակվել է Հայաստանի վրա: Հետագայում թուրքական կառավարությունը պատերազմի վերաբերյալ տարածած հաղորդագրության մեջ Հայաստանը ներկայացրել է որպես նախահարձակ:

Հայաստանի Կառավարությունը երկրում հայտարարել է ռազմական դրություն: Բոլոր կուսակցությունները, բացի բոլշևիկյանից, հանդես են եկել հայրենիքի պաշտպանության կոչով: Սեպտեմբերի 29-ին թուրքերը գրավել են Սարիղամիշը, ապա՝ Կաղզվանը: Հայկական բանակը, Թովմաս Նազարբեկյանի հրամանատարությամբ, դիրքեր է գրավել Կարսի մատույցներում, սակայն հոկտեմբերի 30-ին թշնամին առանց դիմադրության գրավել է նաև Կարսի բերդը: Շուրջ 3 հզ. հայ զինվոր և 120 սպա գերի են ընկել: Նոյեմբերի 7-ին ընկել է նաև Ալեքսանդրապոլը:

Նոյեմբերի 18-ին հայկական կողմը հարկադրված ընդունել է թուրքերի առաջարկած զինադադարը: 1920 թ-ի նոյեմբերի 24-ին կազմվել է նոր կառավարություն Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ: Նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն, 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությամբ, Ադրբեջանից մտել է Իջևան և երկրում հայտարարել խորհրդային իշխանություն: Դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ՀՀ-ի և ՌԽՖՍՀ-ի ստորագրած համաձայնագրով Հայաստանը հռչակվել է խորհրդային հանրապետություն, իսկ իշխանությունը ժամանակավորապես, մինչև հեղկոմի ժամանումը Երևան, հանձնվել է զինվորական հրամանատարությանը՝ Դրաստամատ Կանայանի գլխավորությամբ: Դեկտեմբերի 2-ի՝ լույս 3-ի գիշերը իր գոյությունը դադարեցրած Կառավարության պատվիրակությունն Ալեքսանդրապոլում կնքել է հայ-թուրքական նվաստացուցիչ պայմանագիրը, որով ավարտվել է հայ-թուրքական պատերազմը:

ՀՀ-ն գոյություն է ունեցել երկուսուկես տարի: Հայտնվելով միջազգային հակասությունների բարդ ու խառնակ հանգուցակետում, պարտվելով Թուրքիային, մշտապես ենթարկվելով Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշմանը, լքված Արևմուտքի օգնությունից՝ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը դադարել է գոյություն ունենալուց: Նրան հաջորդել է Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը: Հայաստանի Հանրապետության ծննդյան մասին հետևյալ տպավորիչ, պատկերավոր և իրական նկարագիրն է տվել այդ հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը. «Այսպես ,ուրեմն,-գրում է նա,-ընդ հուր, ընդ սուր անցնելով Հայաստանը կոչվեց անկախ կյանք :Ցնծության աղաղակներով ու ծափերով չընդունվեց հանրապետության ծնունդը: Հիվանդ երեխա աշխարհ բերած մոր պես ,հայ ժողովուրդը գլուխ է ծեծում սգավոր շնչալով .«դու իմ ուրախությունն ես դու դժբախտությունը իմ...»»: Այդ՝ ,արցունքի և տառապանքի կովից ծնվեց Հայաստանի անկախությունը: Ոմանք չէին հավատում դրան. անկախություն և հանրապետություն բառերը դնում էին չակերտների մեջ: Եվ այդպես վարվելու

հիմքերը շատ էին գորվոր.իրոք որ,գարհուրելի էին պայմանները, և անկախությունը այդ պայմաններում թվում էր հեզնանք:

Փաստորոն հայերի ձեռքը մնացել էր մի փոքրիկ հողաշերտ հազիվ 12 .000 քառ.կիլոմետր աղքատ և կիսակործան մի երկիր կծկված ցամաք լեռների մեջ, աշխարհի խուլ անկյունում , ծանրաբեռնված գաղթականներով ու որբերով , շրջապատված ատամ կրճտացնող թշնամիներով , անհաց, անդեղ, անօգնական: Սով ու հիվանդություն ,ովար ու ավեր, լաց ու թշվառություն, կոտորած ու սարսափ: Իսկ մյուս կողմիը Էնվերի բանակը հաղթական համթուրքական երազանքով ստորագրված, որ հայաստանի մարմնի վրայով ձգտում էր դեպի Ապշերով ու Թուրքեստան>>: Բաթումի հաշտության պայմանագիրը ստորագրումից և հայկական պատվիրակության վերադարձից հետո Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության կազմակերպմանը և վարչապետ հրավիրվեց Հովհանես Քաջազունուն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ  
ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Հայաստանի Հանրապետության ծննդյան մասին հետնյալ տպավորիչ, պատկերավոր ու իրական նկարագիրն է տվել այդ հանրապե տության վերջին վարչապետ Սիմոն



Վրացյանը. «Այսպես, ուրեմն,— գրում է նա,— ընդ հուր և ընդ սուր անցնելով՝ Հայաստանը կոչվեց ան կախ կյանքի: Յնծության աղաղակներով ու ծափերով չընդունվեց հան րապետության ծնունդը: Ընդհակառակը, շատերի համար նա նկատվում էր անժամանակ ծնունդ: Հիվանդ երեխա աշխարհ բերած մոր պես, հայ ժողովուրդը գլուխ էր ծեծում սգավոր՝ շնջալով. «Դու իմ և ուրախությունն էս, դու՝ դժբախտությունը իմ...»: Այո՛, արցունքի ու տառապանքի կովից ծնվեց Հայաստանի անկախությունը: Ոմանք չէին հավատում դրան. անկախություն ու հանրապետություն բառերը դնում էին չակերտի մեջ: Եվ այդպես վարվելու հիմ քերը շատ էին գորավոր, իրոք որ, զարհուրելի էին պայմանները, և ան կախությունը այդ պայմաններում թվում էր հեզանք: Փաստորեն հայերի ձեռքը մնացել էր մի փոքրիկ հողաշերտ՝ հա զիվ 12.000 քառ. կիլոմետր աղքատ ու կիսակործան մի երկիր՝ կծկված ցամաք լեռների մեջ, աշխարհի խուլ անկյունում, ծանրաբեռնված գաղթականներով ու որբերով, շրջապատված ատամ կրճտացնող թշնամիներով, անհաց, անդեղ, անօգնական: Սով ու հիվանդություն, ավար ու ավեր, լաց ու թշվառություն, կոտորած ու սարսափ: Իսկ մյուս կողմը՝ Էնվե րի բանակը հաղթական՝ համաթրքական երազներով տոգորված, որ Հա յաստանի մարմնի վրայով ձգտում էր դեպի Ապշերոն ու Թուրքեստան» (Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 184):

Բաթումի հաշտության պայմանագրի ստորագրումից և հայկական պատվիրակության վերադարձից հետո Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կազմակերպմանը և վարչապետ հրավիրեց Հովհաննես Քա ջազնունուն (Իգիթխանյան, 1868–1938), որը ձևավորեց կառավարություն հետևյալ կազմով. արտաքին գործերի նախարար՝ Ալեքսանդր Խատիսյան, ներքին գործերի՝ Արամ Մանուկյան, ֆինանսների՝ Խաչա տուր Կարճիկյան, զինվորական Հովհաննես Հախվերդյան: Վերջինս անկուսակցական էր, իսկ մյուսները դաշնակցականներ էին:

1918 թ. հուլիսի 17-ին Հայոց Ազգային խորհուրդն ու կառավարությունը վերջապես Թիֆլիսից մեկնեցին Երևան: Քանի որ Սանահին կայարանից սկսած երկաթուղին թուրքերի ձեռքում էր և ճանապարհը էր (աթուղով շարունակելը վտանգավոր էր, մեկնողները Սանահինից ճանապարհը պիտի շարունակեին Աղստաֆա–Դիլիջան ճանապարհով: կնողների մեջ էին կառավարության անդամներ Հ. Քաջազնունին, Խ. Կարճիկյանը, Հ. Հախվերդյանը, Ազգային խորհրդի անդամներ Ավ. Սա հակյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ստ. Մալխասյանը, Ա. Բաբայանը և ուրիշներ, ինչպես նաև պահակախումբ՝ Դավի Ղազարի գլխավորությամբ: Նրանց հետ էին նաև երկու գերմանացի և մեկ թուրք սպա: Ս. Վրացյանի նկարագրության համաձայն՝ մեկնումը կատարվեց շատ տխուր պայմաններում, որովհետև վրացիներն ամեն ինչ արել էին, որպեսզի վիրավորեն հայերի ինքնասիրությունը: Վրաց կառավարու թյունից ոչ ոք չէր եկել կայարան, իսկ երկաթուղային վարչությունը տրամադրել էր մի հին, կեղտոտ ու անհարմար վագոն: Նրանք մեծ դժ վարությամբ էին թույլատրել տանելու նաև երկու կիսախարիսուլ ավտո մոբիլ: Հայաստանի վարիչները Թիֆլիսից մեկնեցին նվաստացած ու դառն զգացումներով, կարծես թշնամի երկրից էին հեռանում: Կայարաններից մեկում վրացի սահմանապահները նույնիսկ փորձեցին խուզարկել Հայաստանի կառավարության վագոնը, բայց գերմանացի սպաները թույլ չտվեցին:

Տարօրինակ է, բայց դրան հակառակ՝ բոլորովին այլ էր ադրբեյջանցիների վերաբերմունքը: Սահմանի վրա նրանք հայկական կառավարությանը դիմավորեցին զինվորական պատիվներով, ընդառաջ կան նահանգապետը և Ադրբեյջանի կառավարության ներկայացուցի ները: Աղստաֆայում և Ղազախում կազմակերպվել էր պաշտոնակա ընդունելություն և ճաշկերույթ: Նրանց համակրանքով էին դիմավորո- նաև ադրբեյջանցի գյուղացիները, որոնք մինչև Հայաստանի սահմանը բարեկամական ցույցեր էին անում): Հայաստանի հողի վրա առաջին հանդիսավոր դիմավորումը տեղի ունեցավ Դիլիջանում, որտեղ կատարվեց ճոխ հյուրասիրություն: Նույնը տեղի ունեցավ նաև Սեմյոնովկայում և Ելենովկայում (այժմ՝ Սևան), որտեղ դիմավորման–ճանապարհման արարողություններին մասնակցում էին հայկական

զինվորական ստորաբաժանումները:  
Հուլիսի 19-ի երեկոյան ճանապարհորդները հասան Ախտա (այժմ՝ Հրազդան), ուր  
Երևանից դիմավորելու էր եկել Արամ Մանուկյա նր: Փողոցում կանգնած էր գորքն ու  
զինվորական նվագախումբը: Ավ. Սահակյանն ընդունեց հրամանատարի զեկույցը,  
որից հետո զինվորա կան ստորաբաժանումները հանդիսավոր երթով անցան  
կառավարու թյան անդամների առջնից: Քանաքեռում հյուրերին դիմավորեց  
Հայկական կորպուսի հրա

մանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանը՝ իր սպայակույտով: Հուլիսի 19-ի ուշ  
երեկոյան Ազգային խորհրդի և կառավարության անդամները հասան Երևան:  
Քաղաքը զարդարված էր դրոշակներով, գորգերով ու կանաչով: Աստաֆյան  
(ներկայիս՝ Աբովյան) փողոցը լե ցուն էր բազմությամբ: Փողոցի երկու կողմում  
կանոնավոր շարքերով կանգնած էին գորքերը՝ Սարդարապատի ու Բաշ—Ապարանի  
հերոսներ ըր, որոնք ողջունեցին հյուրերին խանդավառ «կեցցե»-ներով ու զինվո  
րական երաժշտությամբ:

Երեկոյան տեղի ունեցավ պաշտոնական ընդունելություն, որին ներկա էին ռուս,  
ուկրաինացի, ադրբեջանցի բազմաթիվ հյուրեր: Ար տասանվեցին ողջույնի ճառեր,  
որոնց Հ. Քաջազնունին պատասխա նեց հետևյալ խոսքերով. «Մեր պետությունը  
կոչվում է ոչ թե հայկա կան, այլ Հայաստանի Հանրապետություն: Այդ ցույց է տալիս,  
որ մեր պետությունը հայրենիք է նրա մեջ ապրող բոլոր ժողովուրդների հա մար»  
:Հաջորդ օրվանից կառավարությունն անցավ գործի և ձեռնամուխ եղավ պետական  
ապարատի կառուցմանը:Ինչպես իրավամբ գրում է Ս. Վրացյանը, երկիրը կատարյալ  
քառ սի և անիշխանության մեջ էր, ուստի պետք էր կարգ ու օրենք հաստա տն!,  
գաղթականությանը ապահովել սննդով ու կացարանով, կանխել սահմանային  
ընդհարումները, զսպել ներքին մահմեդական խռովու թյունները, մի խոսքով՝ պետք  
էր ոչնչից պետություն ստեղծել:

Թիֆլիսի և Երևանի Ազգային խորհուրդների մի շարք միացյալ նիստերում

քննարկվեց Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր մարմնի ստեղծման հարցը: Որոշվեց եռապատկել 15 հոգուց կազմված (Լզգային խորրդի անդամների թիվը, հրավիրել նաև ադրբեջանցիների, եզդիներին ռուսների ներկայացուցիչներին: Այդ եղանակով կազմվեց 48 հոգուց բաղկացած Հայաստանի առաջին օրենսդիր մարմինը՝ Հա յաստանի խորհուրդ անունով: Նրանցից 38-ը հայեր էին, 6-ը՝ ադրբե ջանցիներ, մեկ ռուս, մեկ եզդի: Խորհրդի հայ պատգամավորները ներ կայացնում էին երեք կուսակցություն, դաշնակցականներ՝ 18, էսէռեր 6, սոցիալ-դեմոկրատներ՝ 6, ՀԺԿ՝ 6, չեզոք՝ 2 (Հայաստանի Հանրապետու թյունը 1918-1920 թթ., Քաղաքական պատմություն, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու,: Կառավարության նախկին կազմին ավելացավ արդարադատության նախարար, անկուսակցական 4. Պետրոսյանը:

Հաստատվեց Հայաստանի ազգային դրոշը հորիզոնական կա միր, կապույտ ու նարնջի գույներով, որտեղ կարմիրը հայ ժողովրդի թափած արյունն էր, կապույտը՝ Հայաստանի կապույտ երկինքը և նարնջի կամ ոսկեգույնը՝ խտացումն աշխատանքի : Պետական հիմն (օրհներգ) ճանաչվեց Մ. Նալբանդյանի «Մեր հայրենիքը»: 1918 թ. օգոստոսի 1-ին Երևանի քաղաքային ակումբի դահլի ճում (Հ. Պարոնյանի անվան երաժտական կոմեդիայի թատրոնի նախ կին, այժմ՝ քանդված շենքը — Մ. Կ.) մեծ հանդիսավորությամբ բացվեց Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ նիստը: Առաջին նիստը բացելու պա տիվը վերապահվեց Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիք Սա հակյանին: Նա իր ճառի վերջում ասաց. «Այո, մեր հանրապետությունը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով. նա զրկվել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մեջ տեղավորել ամբողջ ազգաբնակչու թյանը և, կարծես թե, պայմաններ չունի անկախ գոյության համար: Բայց և կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ ես հավատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կընդարձակվեն կյանքի երկաթե ուժով...» : Այդ կանխատեսումն իրականացավ մեկ տարի էլ չանցած:

Երբ Ավ. Սահակյանը խոսքն ավարտեց՝ առաջարկելով ընտրել խորհրդի նախագահ, խորհրդարանի շենքի գլխին բարձրացավ Հան րապետության եռագույն դրոշը, դրսում հնչեցին հազարավոր «կեցցե ներ», «Մեր հայրենիքը» և զորքը պատվի առավ: Հայաստանի խորհրդի նախագահ ընտրվեց դաշնակցական Ավ. Սահակյանը, փոխնախագահներ՝ ժողովրդական Գր. Տեր-Խաչատրյա նը և Էսէր Դ. Զուբյանը: Խորհրդի նիստից հետո գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հրամանա տարությամբ տեղի ունեցավ զորահանդես. զորքն անցավ հանդիսա տեսների առջևից և ժողովրդի ծափողջույնների ու երաժշտության ու ղեկցությամբ բարձրացավ Աստաֆյան փողոցով: «Տեսարանը հուզիչ էր,— գրում է Ս. Վրացյանը: Շատերի աչքից ացունք էր հոսում: Հայաս տանի Խորհրդարան, հայոց կառավարություն, հայկական բանակ... Ե րազչէ՞րարդոք»

Օգոստոսի 3-ին, Հայաստանի Խորհրդի երկրորդ նիստում, վար չապետ Հ. Քաջազունին հրապարակեց իր գլխավորած կառավարու թյան ծրագրային հայտարարությունը:

Երկրի ընդհանուր վիճակը ներկայացնելով մեկ բառով միայն՝ կա տաստրոֆային (աղետալի — Մ. Կ.), վարչապետն ընդգծեց, որ նման պայմաններում կառավարության գլխավոր խնդիրն է կասեցնել քայքայ ման պրոցեսը, հանել երկիրը անիշխանության վիճակից և պայմաններ ստեղծել պետական շինարարության համար, որը հանգելու է հետևյալին.

1. Ներքին գործերի բնագավառում երկրում հաստատել տարրա կան կարգ ու կանոն, կյանքի և գույքի ապահովություն, բացել հաղոր դակցության ճանապարհները, վերականգնել փոստ-հեռագրական կա պը, հնարավորին չափ մեղմացնել պարենավորման տազնապը, տնօրի նել գաղթականների վիճակը, նախապատրաստել Հայաստանի Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը:
2. Ֆինանսների բնագավառում հող նախապատրաստել սեփա կան դրամական համակարգ ստեղծելու համար, վերականգնել արդյու նաբերությունը և ապրանքափոխանակությունը, մշակել հարկային ա ռողջ համակարգ:

3. Արդարադատության բնագավառում բարեկարգել դատարանը, ֆրական դատավարությանը մասնակից դարձնել ժողովրդի ներկայա ցուցիչներին:

4. Ջինվորական բնագավառում վերակազմել երկրի զինվորական ուժերը, ստեղծել թվով ոչ մեծ, բայց ոգով ու կարգապահությամբ ուժեղ բանակ:

5. Արտաքին գործերի բնագավառում ամրացնել հաշտությունը օսմանյան կառավարության հետ, լուծել Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Սահմանային հարցերը՝ հիմք ունենալով ազգագրական սկզբունքը: Ներկայացված ծրագիրը վարչապետն անվանեց պետության գոյությունն ապահովող ամենաանհրաժեշտգրավականներիծրագիր,որըլաձինարավորությունների առավելագույննէ:

Ծրագիրն արժանացավ էսէռների և սոցիալ-դեմոկրատների խիստ քննադատությանը, իսկ դաշնակցականներն ու ՀԺԿ-ն հավանությանարժանացրին:

Օգոստոսի 6-ի նիստում պատասխանելով ծրագրի քննադատնե րին՝ Ն. Քաջագունին դրեց վստահության քվե ստանալու պահանջ: Հօ դուտ կառավարության քվեարկեցին դաշնակցականները, 4 ժողովրդա կաններ, մահմեդական և ռուս պատգամավորները, ձեռնպահ մնացին 5 սոցիալ-դեմոկրատ, 3 էսէռ, 2 ժողովրդական և 1 անկուսակցական:

«Այսպիսով,— ինչպես նշում է Ս. Վրացյանը,— իր կյանքի առաջին իսկ օրից Հայաստանի Խորհուրդը դուրս եկավ ներքին շաղախից գուրկ, ամուր մեծամասնություն չունեցող, հակամարտություններով ու անակնկալներով լի մի մարմին: Նրա այս հիվանդությունը բնածին էր և մինչև վերջ էլ կարելի չէրավ դարմանել»

Նորահռչակ Հայաստանի Հանրապետության ներքին ահավոր կացության մասին շատ նկարագրություններ կան, սակայն դրանցից ոչ մեկն այնպես տպավորիչ չի ներկայացնում դաժան իրականությունը, ինչպիսին Ս. Վրացյանինն է: Ուստի խոսքը

տանք նրան՝ համոզված, որ մեջբերման երկարաշունչ լինելը չի թուլացնի ունկնդրի կամ ընթերցողի շաղրությունը, «Արտակարգ դժվար պարտականություն էր դնում ստմությունը Հայաստանի գործիչների վրա: Իսկապես որ, «անձն ուսի և ավերակների կույտ էր» (Հ. Քաջագնունու ծրագրային ելույթի բառերն են — Մ. Կ.) Հայաստանն այդ օրերին: Եվ սարսափելին այն էր, որ չէր երևում ոչ մի հեռանկար... Դրսից պաշտպանություն, ապրուստի միջոց, դրամական օժանդակություն չէր գալիս: Ինչ որ արվելու էր՝ պետք էր անել սեփական ուժերով: Հայաստանը, ավելի շուտ, գաղթականական կայան էր. ամբողջ երկրում շուրջ 450.000 գաղթական էր թափված, որից մոտ 40.000-ը՝ Երևանում, շատերը՝ փողոցների և ավերակ շենքերի մեջ: Հաց չէր ճարվում, ժողովուրդն ապրում էր ինչպես կարող էր... Սարսափելի էր որբերի վիճակը: Երևանի «Ձանգ» թերթը գրում էր օգոստոսի 3-ին. «Տասնյակ հազարավոր որբեր այսօր ցրված Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում, մոռացված ամենքից ենթա կա են ցրտի, քաղցի և համաճարակ հիվանդությունների. Մահացող ներին վերջ չկա. մեռնում են ամենքը և ամենուրեք, գյուղերում թե քաղաքներում, բացօթյա ամենքի աչքի առաջ»: Հացի, բնակարանների, հագուստի և դեղերի պակասն ու գաղթա կանության խոնավածությունը առաջ բերին ու զարգացրին համաճարակ հիվանդություններ, սկզբում խոլերան, ապա՝ բժավոր տիֆը, որի գե րանդին առատ հունձ էր անում ամեն կողմ: Տուն չկար, որ հիվանդ չու նենար: Հիվանդները թափվում էին և փողոցներում ու հրապարակնե իում... Հապճեպով պատրաստված հիվանդանոցներն անգոր էին իրա կան դարման հասցնելու, դեղ չկար, վառելիք չկար, սնունդ չկար, սպի տակեղեն չկար: Եվ մարդիկ մեռնում էին անմոռնչ, հարյուրներով, հազարներով: Ժողովուրդը սպառվում էր վառվող մումի պես: Սովի ու համաճարակի հետ երկրում խախտված էր և ապահովու թյունը: Դասալիք զինվորներ, ապրուստի միջոց չունեցող գաղթական ներ ու տեղացիներ, խմբերով և անհատ-անհատ, հարձակվում էին ճամ փորդների վրա, թալանում տները, խանգարում հանրային անդորրու թյունը: Հասարակական չարիք էր դարձել, այսպես

կոչված «մաուզե րիզմը»՝ մաուզերով զինված մարդիկ շահատակություններ էին անում նույնիսկ մայրաքաղաքի փողոցներում, և խաղաղ բնակչությունը տառապում էր նրանց ձեռքին... Վեց ամսվա ընթացքում, սովից ու հիվանդություններից Հայաստանում մեռավ 180.000 մարդ:

### ԱՌԱՋԻՆՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Հայաստանի խորհրդի և կառավարության առաջին գործը եղավ ձևավորել պետական ապարատը: Վերակազմվեցին բանակն ու վարչա կան հիմնարկները, կանոնավորվեց զինվորական և պետական ծառայողների ռոճիկը, միջոցներ ձեռնարկվեցին դատարանների և դպրոցներ ընդհանուր ուղղությամբ: Խոշոր գումարներ հատկացվեցին գաղթյալ կանանցի ու որբերի խնամատարության, պարենամթերքի հայթայթման համար:

Մինչև սեփական օրենսդրության ընդունումը Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում գործողության մեջ դրվեցին նախկին ռուսական օրենքները: 1918 թ. օգոստոսի 29–ին հրապարակվեց օրենք մասնավոր զենքի ու զինամթերքի պետականացման մասին:

Սեպտեմբերի 11–ին բամբակի առևտուրը հայտարարվեց կառավարության մենաշնորհ որոշակի գնով, և պետականացվեց ամբողջ երկրի բամբակը: Իսկ այդ օրերին բամբակի առևտուրը կառավարության եկամտի միակ աղբյուրն էր: Նույն օրը հաստատվեց դպրոցական օրենքը, որով յուրաքանչյուր հասարակական, համայնքային կազմակերպության և առանձին անհատների իրավունք էր տրվում անարգել դպրոց բացել և այն պահել սեփական միջոցներով, իսկ պետությանը վերապահվում էր ընդհանուր վերահսկողության իրավունքը: Սեպտեմբերի 28–ին ընդունվեց կարիքավոր գաղթականներին հողով, աշխատանքով



կամ պետական նպաստով ապահովելու օրենքը: Եվ հոկտեմբերի 8-ին որոշվեց գաղթական կանանց համար բացել պե տական ջուլհականոցներ՝ գործի դնելով 1500 դազգահ և 20.000 ճա խարակ, բաց թողնվեց 7 միլիոն ռուբլի: Հոկտեմբերի 11-ի օրենքով գաղթականների կարիքների համար տրամադրվեց 13 միլիոն ռուբլի:

Ձեռնարկվեցին նաև այլ հրատապ միջոցառումներ: 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին Հովհ. Քաջազնունու վարչապետությամբ կազմվեց նոր՝ կոալիցիոն կառավարություն, որտեղ դաշնակցականների հետ միասին նախարարական պորտֆելներ ստացան 5 ժողովրդա կաններ Ա. Էնֆիաջյան՝ ելնմտական (Խ. Կարճիկյանը դարձավ խնամատարության նախարար — Մ. Կ.), Ս. Հարությունյան՝ արդարադատության, Մ. Աթաբեկյան՝ հանրային կրթության, Լ. Ղուլյան՝ պարենավորման, Գ. Մելիք-Ղարաբյոզյան՝ արտգործնախարար դաշնակցական Ս. Տիգրանյանի տեղակալ:

Նոյեմբերի 14-ին դաշնակցական սպա, դուրդուղուլեցի Եգոր Տեր-Մինասյանը իր աշխատասենյակում սպանեց խնամատարության նախարար Խ. Կարճիկյանին՝ անհիմն մեղադրելով նրան Կարսի անկման համար:

## ՀՀ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի պարտությանից հետո՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Լեմնուս կղզու Մուդրոս նա վահանգստում կանգնած անգլիական «Ագամեմնոն» հաճանավի վրա դաշնակիցների և Թուրքիայի սուլթանական կառավարության միջև ստորագրվեց զինադադար: Դաշնակիցների

անունից զինադադարն ստորագրեց բրիտանական ծովակալ Քալթոբիլը, Թուրքիայի կողմից՝ Ռաուֆը, Հիքմեթը և Սաադուլլան: Այն բաղկացած էր 25 հոդվածներից: Ըստ զինադադարի պայմանների՝ թուրքական զորքերն անհապաղ զո րացրվում և դուրս էին բերվում իրենց գրաված վայրերից, այդ թվում ն 11–րդ հոդվածով՝ Անդրկովկասից (Հայաստանը. փաստաթղթերում, էջ 537–539): Հոդված 15–ով դաշնակիցներն օկուպացնում էին Բաքուն, իսկ հոդված 24–ով հայկական վիլայեթներից որևէ մեկում անկարգու թյուններ ծագելու դեպքում դաշնակիցներն իրենց վերապահում էին նրա մի մասը գրավելու իրավունք:

Նոյեմբերի կեսերին Երևանում թուրքական ներկայացուցիչ Մեհ մեդ Ալի փաշան ՀՀ զինվորական նախարարին հայտնեց, որ ինքը գլ խավոր շտաբից հրաման է ստացել տեղեկացնել, որ վեց շաբաթվա ըն թացքում թուրքական զորքերը կդատարկեն գրավված տարածքները:

Սկսվեց թուրքական զորքերի նահանջը և նրանց դատարկած տարածքների գրավումը հայկական զորքերի կողմից: 1918 թ. նոյեմբե րի 18–ին հայկական զորքերը մտան կողոպտված ու ավերված Ղարա քիլիսա, ուր ամենուրեք թափված էին հազարավոր դիակներ:

Նոյեմբերի 22–ին թուրքերն սկսեցին դատարկել Ալեքսանդրապո լը: Դեկտեմբերի 4–ին հայկական գումարտակը մտավ Ալեքսանդրապոլ: Պատկերը նույնն էր՝ թուրքերը կողոպտել–տարել էին ամեն ինչ, բերդը պայթեցրել էին, ամեն ինչ այրել, «այստեղից թուրքն էր անցել»: 1919 թ. մարտի 26–ին ՀՀ կառավարությունը Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատար, գեներալ Թոմսոնին ներկայաց ընց մի հուշագիր, որով պահանջում էր անհապաղ լուծել Ղարաբաղի, Շարուրի և Կարսի հարցերը: Կարսը այդ ժամանակ կառավարվում էր թուրքերի ստեղծած տեղական կառավարության՝ Շուրայի միջոցով: Անգլիացիները չէին ուզում գրգռել մահմեդականներին և արգելում էին, որ հայերը գրավեն Կարսը: Սակայն 1919 թ. ապրիլից անգլիացիների քաղաքականությունը փոխվեց հոգուս հայերի, որոշվեց հայ-անգլիական ուժերով գրավել Կարսը: Կարսի զինվորական

նահանգապետ նշանակվեց գնդապետ Թեմբրլեյը, քաղաքացիական նահանգապետ՝ Ստ. Ղորղանյանը, հայ կական գորամասի պետ՝ գեներալ Հովսեփյանը: Հայանգլիական գոր քնրը երկաթուղով և խճուղով շարժվեցին առաջ և, առանց դիմադրության հանդիպելու, ապրիլի 24-ին մտան Կարս: Անգլիացիները ձերբա կալեցին Շուրայի անդամներին, 150 թուրքերի և աքսորեցին Մալթա կղ լի: Ապրիլի 28-ին անգլիացիները իշխանությունը լիովին փոխանցեցին հայերին: Մայիսի 2-ին հայերի ձեռքն անցավ Կարս-Սարիղամիշ երկա թուղին: Մայիսի 9-ին հայկական զորքերը գրավեցին Մերդենեկը, մայիսի 13-ին առանց կռվի մտան Օլթի և Կաղզվան: Առանց միջադեպերի տեղի ունեցավ նաև Նախիջևանի գրավումը,

որի նահանգապետ նշանակվեց Գևորգ Վարշամյանը, զորքերի հրամա նիւսը՝ Դրոն:

Մայիսի 3-ին Նախիջևանը հայտարարվեց Հայաստանին կցված: Նախիջևանցիները սկզբում հրաժարվեցին ճանաչել Հայաստանի իշ խանությունը, սակայն ենթարկվեցին գեներալ Դնիի կտրուկ պահան ջին: Մայիսի 20-ին հայկական զորքերը մտան Նախիջևան:

Մայիսի վերջին արդեն թուրքերի ազատած բոլոր շրջանները՝ Շի րակը, Կարսը, Կաղզվանը, Կողբը, Սարդարապատը, Սուրմալուն, Վեդի րասարը բնակեցվեցին իրենց տները վերադարձած տասնյակ հազա րավոր գաղթական հայերով:

### ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Անկախությունից առաջ վրացիները բազմիցս հայտարարել էին, որ Ախալքալաքի գավառն ու Բորչալուի գավառի մեջ մտնող Լոռին հա մարում են հայկական տարածքներ, սակայն անկախությունից հետո հանկարծ պահանջեցին, որ դրանք

մտնեն Վրաստանի մեջ՝ հիմնավոր բելով այդ պահանջը ռազմաստրատեգիական ու տնտեսական անհրաժեշտությամբ: Մինչ այդ, դեռևս թուրքերի առաջխաղացման ժամանակաշրջանում 1918 թ. մայիսին, վրաց-գերմանական զորամասերը գրավել էին Բորչալուն վստահեցնելով հայերին, որ դա արվում է պաշտպանական նպատակներով, և թուրքերի հեռանալուց հետո գրա ված վայրերից կհեռանան նաև վրացական զորքերը: Սակայն դա տեղի չունեցավ, և վրացական կառավարությունը հայտարարեց Վրաստանի սահմանները՝ նրանց մեջ ներառելով վիճելի համարվող տարածքները: Հայաստանի կառավարությունը անմիջապես բողոքեց այդ հայտարարության դեմ:

Վիճակն ավելի սրվեց, երբ 1918 թ. հոկտեմբերին թուրքերն սկսեցին դատարկել Լոռի-Փամբակի շրջանը, իսկ Դրոյի գլխավորած հայ կական զորքերը զբաղեցրին այդ տարածքները: Վրացական կառավարությունը հայերի այդ քայլը համարեց ապօրինի և հոկտեմբերի 19-ին Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանին բողոք ներկայացրեց: Հաջորդ օրը Սանահինում կանգնած վրացական զրահագնացքի հրամանատար Գոգուաձեն վերջնագրով պահանջեց հայկական զորամասերից հեռանալ Լոռիից և այն Շահալիով հանդերձ հանձնել վրացիներին: Նրանք իրենց պահանջը հիմնավորում էին նրանով, որ Լոռին մտնում է Թիֆլիսի նահանգի մեջ, որն անվիճելիորեն վրացական հող է: Այդ հարցում Վրաստանին բացահայտորեն հովանավորում էր Գերմանիան: Վրացիների վերջնագիրը մեծագույն վրդովմունքով ընդունվեց Երևանում, և ՀՀ կառավարությունը որոշեց չընդունել վերջնագիրը, չհանձնել Շահալի կայարանը և հարկ եղած դեպքում ցույց տալ զինված դիմադրություն: Հայաստանի Խորհուրդը հավանություն տվեց կառավարության քաղաքականությանը տվյալ հարցում: Հոկտեմբերի 23-ին վրացական զրահագնացքը ուժակոծեց Շնող գյուղը և հասավ մինչև Այրում: Բացի դրանից, ինչպես նկատում է Ս. Վրացյանը, վրացիները կարծես դիտմամբ խնդիրներ էին ստեղծում, վիրավորում էին հայերի արժանապատվությունը, խոչընդոտում հաղորդակցությանը դրսի հետ, իսկում

ճանապարհները հայերի առջև: Սովի և հիվանդությունների ճի բաններում գալարվող Հայաստանի համար նման վերաբերմունքը գնա հատվում էր իբրև տմարդի ու թշնամական: Օրինակ՝ վրացիները բռնագրավեցին Բաքվում գնված և Հայաստան տեղափոխվող 40 ցիս ոնոն նավթն ու 9 ցիստեռն բենզինը: Վրացի զինվորները շահատակու թյուններ էին անում հայկական Շուլավեր, Ուզունլար և այլ գյուղեր: 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ին վրացական զորքերը, օգտվելով թուրքների հեռանալուց, գրավեցին Ախալքալաքի գավառը և այն հայտարարեցին Վրաստանին միացված: ՀՀ բողոքներն ապարդյուն անցան:

1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին բռնկվեց հայ-վրացական պատերազմը: ՀՀ կառավարությունը հրամայեց Դիլիջան-Լոռու գործառնային հրա Ունատար Դրոյին՝ մաքրել Լոռին վրացական զորքերից, և հաջորդ օրը ձրամասն առաջ շարժվեց Վորոնցովկա-Պրիվոլնոյե-Այրում գծով: Զո իսամասի աջ թևում փոխգնդապետ Կորովկովի ուժերն էին, կենտրոնում իոխգնդապետ Նեստերովսկին էր, ձախ թևում՝ գնդապետ Տեր-Նիկողոս սյանը, պահեստային ուժերի հրամանատարն էր գնդապետ Միրիմա Սանը, ընդհանուր առմամբ 28 վաշտ, 26 գնդացի, 7 լեռնային թնդա նոթ, 4 հեծյալհարյուրյակ:

Պատերազմի առաջին իսկ օրը գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանի զո բամասը գիշերային գրոհով գրավեց Վորոնցովկան, Պրիվոլնոյեն և Մի խայլովկան: Գնդապետ Նեստերովսկու զորամասը գրավեց Սանահին կայարանը: Այրումի կողմից Կորովկովի զորամասը կտրեց վրացական գրահագնացքների նահանջի ճանապարհը և պայթեցրեց դրանցից մեկը: Ռոտմիստր Փիրումյանի հարյուրյակը գրավեց Լավար սարը:

Դեկտեմբերի 14-15-ին հայկական զորքերի ճնշման տակ վրա յական զորքերը թողեցին Ալավերդին, իսկ դեկտեմբերի 16-ին Կորովկո վը գրավեց Այրումը: Դեկտեմբերի 17-ին Ախթալա կայարանի մոտ հայ կական ուժերը գրավեցին 2 գրահագնացք և դրանք ուղղեցին վրացիներ թի դեմ: Վրացական զորքերի

հրամանատար գեներալ Ծուլուկիձեն փա ուստի դիմեց՝ հայերին թողնելով իր սալոն-վագոնը: Կորովկովի ջոկատը մոտեցավ Սադախլուին, իսկ դեկտեմբերի 18-ին Տեր-Նիկողոսյանը գրավեց Բոլնիս-Խաչենը: Կռիվներն ընթա նում էին ձյան, ցրտի, հագուստի ու սննդի պակասի պայմաններում: Դեկտեմբերի 19-ի երեկոյան Ֆիերկովսկու վաշտը և Տեր-Մար տիրոսյանի հեծյալ հարյուրյակը գրավեցին Սադախլուն: Վրացիները սպիտակ դրոշ բարձրացրին: Բայց այդ, պահին մոտեցավ վրացական զրահագնացքը, և հայկական ուժերը շրջապատման մեջ ընկան, իսկ Ֆիերկովսկին ու Տեր-Մարտիրոսյանը գերի ընկան: Դեկտեմբերի 20-ին Կուռո Թարխանյանի հարյուրյակը գրավեց Շուլավերը: Շուլավեր-Սադախլուի շրջանում ծավալվեցին թեժ մար տեր: Դեկտեմբերի 23-ին հայկական ուժերը Ասլանյանի հրամանատա րությամբ վերագրավեցին Սադախլուն և ձեռք գցեցին մեծաքանակ ռազմավար, 100 վագոն պարեն: Գեներալ Ծուլուկիձեի զորախումբը գլ խովին ջախջախվեց, ինքն էլ փախավ: Նրան փոխարինեց գեներալ Մազնիսը: Հարձակումներն ու հակահարձակումները իրար հաջորդե ցին մինչև դեկտեմբերի 28-ը: Հակամարտությանը միջամտեցին անգլիական գեներալ Ռայկ րոֆտը, ֆրանսիական գնդապետ Շարդինյին, որոնք վրացիներին ու հայերին հարկադրեցին դեկտեմբերի 28-ին ստորագրել համաձայնա գիր՝ դեկտեմբերի 31-ի գիշերվա ժամը 12-ին պատերազմական գործո դությունները դադարեցնելու մասին: Դեկտեմբերի 31-ի առավոտյան Սադախլուի շրջանում սկսվեց ու ժեղ ճակատամարտ, որտեղ վրացիները կենտրոնացրել էին մոտ 3,5 հազար զինվոր՝ 12 թնդանոթով: Ճակատամարտը դեռ չէր ավարտվել, երբ հասավ պայմանաժամը՝ ժամը 12-ը, և կողմերը կանգ առան իրենց գրաված դիրքերում: Հայ-վրացական պատերազմն ավարտվեց, և դժվար էր ասել, թե ով հաղթեց այդ պատերազմում: Պատերազմը մեծ չա րիք պատճառեց երկու կողմերին էլ:

## Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ

1. Հայաստանի Հանրապետություն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. Երևան 2000:
2. Եսայան Ա. Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը 1920-1922թթ. Երևան, 1967:
3. Մ.Ս. Կարապետյան . Հայաստանը 1912-1920թթ., ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար:
4. Հրությունյան Ա .,Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թվականին:
5. Զորհարյան Է.1920թ. թուրք –հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան,1997թ.:
6. Համացանց.,Վիկիպեդիա.:

## Եզրակացություն

Հանրապետություն, որը հիմնադրվեց հայ ժողովրդի համար ծանր ժամանակներում. բազմահազար գաղթականներ ու սով: 1918 թվականի հուլիսի 24-ին հրապարակվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անդրանիկ կառավարության կազմը. վարչապետ՝ Յովհաննես Զաջազևունի, արտաքին գործերի նախարար՝ Ալեքսանդր Խատիսյան, ներքին գործերի նախարար՝ Արամ Մանուկյան, զինվորական նախարար՝ գեներալ Յովհաննես Հախվերդյան: Հայաստանի ազգային դրոշ ընդունվեց եռագույնը՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն: Անկախության տարեդարձի օրը՝ մայիսի 28-ին, կառավարությունը, որն արդեն գլխավորում էր Ալեքսանդր Խատիսյանը, Հայաստանը հռչակեց Անկախ Եւ Միացյալ Հանրապետություն: 1919 թ-ի հունիսին տեղի ունեցան ընտրություններ՝ 366 հազար ընտրողների Եւ 7 կուսակցությունների մասնակցությամբ: Խորհրդարանի ընտրված 80 անդամներից 72-ը դաշնակցականներ էին: Բայց պատմությունը մեր ժողովրդի համար այլ փորձություն էր նախապատրաստել: 1920 թվականի մայիսին Կարմիր բանակը մտավ Ղարաբաղ, հունիսին՝ Չանգեզուր, օգոստոսին՝ Նախիջևան, առանց հայկական զինված ուժերի դիմակայության:

Օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում կնքվեց հայ-ռուսական համաձայնագիր, որով Հայաստանը հավանություն էր տալիս այդ գավառների՝ իբրեւ հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքների, ռուսական ուժերի ժամանակավոր գրավմանը: Ուղիղ տասն օր հետո Փարիզի արվարձան Սևրում առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթած երկրների Եւ սուլթանական Թուրքիայի ներկայացուցիչների միջեւ կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Դրանով Հայաստանը Թուրքիայի կողմից ճանաչվում էր իբրեւ ազատ Եւ անկախ պետություն: 1920 թ-ի մայիսին Կարմիր բանակը մտել է Ղարաբաղ, հունիսին՝ Չանգեզուր, օգոստոսին՝ Նախիջևան՝ առանց հայկական զինված ուժերի դիմակայության: Օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում կնքվել է հայ-ռուսական համաձայնագիր, որով Հայաստանը հավանություն էր տալիս այդ գավառների՝ իբրև հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքների, ռուսական ուժերի ժամանակավոր գրավմանը:

1920 թ-ի օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրվել է ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագիծը, որով Ռուսաստանը ճանաչել է Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը՝ Կարս, Արդահան, Բաթում քաղաքները ներառյալ: Ըստ Եռլթյան՝ այդ համաձայնագիրը Հայաստանի դեմ էր:

1920 թ-ի սեպտեմբերի 28-ին քեմալական բանակը, Զյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ, առանց պատերազմ հայտարարելու, հարձակվել է Հայաստանի վրա: Հետագայում թուրքական կառավարությունը պատերազմի վերաբերյալ տարածած հաղորդագրության մեջ Հայաստանը ներկայացրել է որպես նախահարձակ:



Հայաստանի Կառավարությունը երկրում հայտարարել է ռազմական դրություն: Բոլոր կուսակցությունները, բացի բուլղարականից, հանդես են եկել հայրենիքի պաշտպանության կոչով:

Սեպտեմբերի 29-ին թուրքերը գրավել են Սարիղամիշը, ապա՝ Կաղզվանը:

Հայկական բանակը, Թովմաս Նազարբեկյանի հրամանատարությամբ, դիրքեր է գրավել Կարսի մատույցներում, սակայն հոկտեմբերի 30-ին թշնամին առանց դիմադրության գրավել է նաև Կարսի բերդը: Շուրջ 3 հզ. հայ զինվոր և 120 սպա գերի են ընկել: Նոյեմբերի 7-ին ընկել է նաև Ալեքսանդրապոլը:

Նոյեմբերի 18-ին հայկական կողմը հարկադրված ընդունել է թուրքերի առաջարկած զինադադարը: 1920 թ-ի նոյեմբերի 24-ին կազմվել է նոր կառավարություն Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ: Նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն, 11-րդ Կարմիր բանակի օգնությամբ, Ադրբեջանից մտել է Իջևան և երկրում հայտարարել խորհրդային իշխանություն:

Դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ՀՀ-ի և ՌԽՖՍՀ-ի ստորագրած համաձայնագրով Հայաստանը հռչակվել է խորհրդային հանրապետություն, իսկ իշխանությունը ժամանակավորապես, մինչև հեղկոմի ժամանումը Երևան, հանձնվել է զինվորական հրամանատարությանը՝ Դրաստամատ Կանայանի գլխավորությամբ: Դեկտեմբերի 2-ի՝ լույս 3-ի գիշերը իր գոյությունը դադարեցրած Կառավարության պատվիրակությունն Ալեքսանդրապոլում կնքել է հայ-թուրքական նվաստացուցիչ պայմանագիրը, որով ավարտվել է հայ-թուրքական պատերազմը:

ՀՀ-ն գոյություն է ունեցել երկուսուկես տարի: Հայտնվելով միջազգային հակասությունների բարդ ու խառնակ հանգուցակետում, պարտվելով Թուրքիային, մշտապես ենթարկվելով խորհրդային Ռուսաստանի ճնշմանը, լքված Արևմուտքի օգնությունից՝ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը դադարել է գոյություն ունենալուց: Նրան հաջորդել է Հայկական խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը: